

Акад. Н. П. ВАСИЛЕНКО.
голова Соціально-Економічного Відділу
Укр. Академії Наук.

ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ XVII ВІКУ.

(Розвідка з історії права).

Про територію України, в державному розумінні, можна говорити тільки починаючи з року 1654, себ-то відколи приєднано її до московської держави. Місцевості, на підставі умов польського уряду з козаками, призначувані перед тим для набору та перебування козацького війська, не були відокремлені од загальної території Речі Посполитої, підлягали, опріч козаків, відомству загально-державних органів і територіально не являли собою окремої державної одиниці. Як і інші частини Речі Посполитої, майбутня територія України була поділена на воєводства. Хоч вона мала деякі одміни в своєму устрою, все-ж не розуміли її як частину відокремлену, юридично самостійну.

Тільки після приєднання до Москви територія України, хоч і не зразу, була відокремлена як у міжнародному розумінні, — бо ж треба було вирішити, до кого вона належить, чи до Польщі, чи до Москви, — так і в унутрішньому. Україна приєдналася до Москви, на певних умовах, юридично зберегла свої права та привилей. Треба було вирішити і відзначити ту територію, де саме українське право мало силу. Все це вимагало відокремлення української території і точного визначення її кордонами.

Кордони ці намітилися і набули правного значення не відразу. Східний кордон, що відокремлював Україну від Московської держави, був зазначений ще перед приєднанням України до Москви, на підставі трактатів деулинського та поляновського.

Деулинський трактат 25 грудня (ст. ст.) року 1618 був наслідком замирення поміж московськими та польськими державами на 14½ років, починаючи од 25 грудня року 1618 (3 січня року 1619) і кінчаючи 25 червня (3 липня) року 1632. Замирення це припинило на деякий час боротьбу між цими державами, яку вони вели під час так званого „Лихоліття“ („Смутного времін“) в московській державі.

За 2-м пунктом деулинського трактату, Москва передала Польщі такі місця: Смоленськ, Білу, Дорогобуж, Рославль, Серпейськ, Трубчевськ, Невль, Себеж, Красное, волость Велижську, Стародуб,

Попову Гору, Почеп, Новгородок-Сіверський, Чернігів, Моровськ, Манастирище¹). Всі ці місця було передано Польщі з їх повітами („уездами“) та волостями і з землями, що належали до них здавна („изстари“). Ми підкреслили назви тих із них, що лежали на території пізнішої України. Землі їх охоплювали більше-менше всю Чернігівщину, од Стародуба з його волостями на північ; на південний захід до Манастирища, що землі його межували з південною Полтавщиною, давнім володінням Польщі; од Дніпра на захід, а на схід до далеких новгород-сіверських та чернігівських волостей, що лежали суміжно з московськими землями, комарицькими та путівельськими.

На підставі 6-го пункта деулинського трактату, треба було встановити постійний кордон між землями польської та московської держави. Для цього кожна сторона призначала окремих „межових суддів“, що повинні були з'їхатися на державній межі і, на підставі свідоцтва старожилів та земельних і інших документів встановити кордон „по сущій справедливості“, не відхиляючися від старих меж, і вирішити всі справи, які-б можли повстati з приводу цього розмежування.

Це останнє викликало взагалі великі непорозуміння. Було багато скарг як із польської, так і з московської сторони²). Між іншим московські „межові судді“ скаржилися на польських своїх товаришів Балтазара Стравинського та секретаря його Войтеху Климбоцького, що встановлювали кордон між землями комарицької волости та Новгородка-Сіверського. Ці польські комісари намагалися приписати до Польщі всю велику комарицьку волость³). Через непорозуміння, кордон на сході Чернігівщини та Сіверщини не був остаточно встановлений аж до самої смоленської війни між Польщею та Московщиною, що сталася р. 1632 через те, що Москва порушила деулинське замирення та трактат.

Смоленська війна, як відомо, почалася щасливо для Москви, але закінчилася невдало. Москва мусіла була почати з Польщею мирові переговори, і 17 (27) травня року 1634 підписано мир, не тимчасовий, як у Деулині, а мир вічний. Через річку Поляновку, де проваджено переговори, мир цей зветься поляновський. Наслідком його був поляновський трактат між Польщею та Москвою. На підставі цього трактату, за Польщею довічно було закріплено

¹) Членія въ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ. 1862 г., кн. IV. Переписка между Россіею и Польшею въ государствование царя Михаила Федоровича, стор. 29.—Сказанія польского историка Кобържицкаго о походахъ польского короля Сигизмунда и королевича Владислава въ Россію. — Відбитка з „Сына Отечества“ року 1842, кн. 5, стор. 20.—Соловьевъ, Исторія Россіи, видання „Обществ. Пользы“, кн. II, стор. 1147.

²) Членія въ Обществѣ исторіи и древностей. 1862 г., кн. IV. Переписка, стор. 37 і далі.

³) Членія 1862 г., кн. IV. Переписка, стор. 39.

всю ту територію, яку відступила їй Москва за деулинським трактатом, за винятком одного тільки міста Серпейська та його волості. З українських міст Москва відступила Польщі:

городища Монастыревска и Моровска съ волостьюми, города Чернигова съ волостьюми, города Стародуба съ волостьюми города Поповы Горы съ волостьюми, города Новогородска-Сиверского съ волостьюми, города Почепа съ волостьюми¹⁾.

Поляновський трактат накреслив і правні способи для визначення кордонів. Для цього, згідно з трактатом, призначено п'ять комісій із рівного, зожної сторони, числа межових суддів; вони мали зібратися на п'ятьох різних пунктах і встановити кордони. Два таких пункти припадали на майбутній український кордон, а саме: один — для розмежування земель Новгородка-Сіверського та Чернігова од земель трубчевських та путівельських; другий — для встановлення державної межі між землями Брянська, Рославля та Почепа.

Межові судді мали скласти присягу, що вони розмежовуватимуть землі „въ правду”, „безо всяких хитростей”, за давніми грамотами, „писцовыми книгами”, а коли їх не буде, на підставі свідоцтва старожилів, що добре знають старі межі та володіння²⁾.

Скінчивши розмежування, на підставі давніх грамот, „писцовыхъ” та інших книг, а також на підставі свідоцтва старожитців, межові судді повинні були покласти в натурі певні межові ознаки, записати їх у межові книги та грамоти і, таким чином, точно визначити постійний державний московсько-польський кордон і юридично закріпити його на папері. Після цього межові судді з обох сторін повинні були обмінятися межовими книгами та грамотами, щоб „то и вперед было крѣпко и ненарушимо безъ спору”³⁾.

Так юридично, після досліду, встановлювалася державна польсько-московська межа. Межові грамоти та книги, що їми мали розмінятися межові судді з обох сторін, себ-то з польської та московської, і були тими офіційними документами, на підставі яких надалі повинні були вирішатися всі прикордонні суперечки, справи та непорозуміння.

Зразок таких межових книг ми бачимо в надрукованому в В. І. Холмогорова „Списѣ съ подлинныхъ межевыхъ книгъ границъ города Путивля и городища Чернигова и Черкасъ”⁴⁾. Оригінал цих межових книг був закінчений 23 червня (ст. ст.) року 7155 (1647). Межовими суддями на цей раз були: з московської сторони — столь-

¹⁾ Отечественные Записки, издаваемые Павломъ Сининымъ. Часть 41. СПБ 1836, стор. 70—71. Договорная окончательная грамота у рѣчки Поляновки.

²⁾ Отеч. Зап. 1836 г., часть 41, стор. 210—212.

³⁾ Отеч. Зап. 1836 г., Ч. 41, стор. 214—215.

⁴⁾ Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ. 1885 г., кн. II (апрѣль—іюнь), стор. 1 та сл. Акты, относящіеся къ Малороссіи.

ник і кашинський намісник города Сівська та комарицьких волостей драгунського строю воєвода Замятня Федорович Леонтьєв, дворянин Федір Михайлович М'якинин та дяк Григор П'ятово; а з польського — пан радний, великий посол і комісар корони польської Адам Свентольдович Кисель, Станіслав Спенчинський, суддя земський чернігівський та Ян Пенчинський, підчаший Новгородка-Сіверського. Вони остаточно перевірили межування і затвердили його¹⁾.

Ознаки („грані“ і „копци“), що мали відзначати державний кордон і що їх описано в межових книгах, були дуже примітивні та недовговічні, як то можна бачити з такого уривка межових книг:

....А переїхав річку Пселль, мимо сіль Подолкову, надо Псломъ два копца, а отъ тѣхъ копцовъ попоѣхавъ, на вязу, на лѣвой сторонѣ слово русское цы, а на правой сторонѣ, на волхѣ королевскаго величества польское въди; а отъ копцовъ и отъ вязу, и отъ волхѣ поѣхавъ черезъ рѣчку Бобрикъ Малой до сельца Бобрика, а городъ Бобрикъ на сторонѣ царскаго величества, вверхъ Псла рѣки во шти верстахъ, до дву копцовъ, а отъ тѣхъ копцовъ попоѣхавъ прямо въ дуброву съ полверсты два копца, а отъ тѣхъ копцовъ попоѣхавъ дубровою съ полверсты до дуба, а на немъ на лѣвой сторонѣ грань, а на правой сторонѣ польскіе въди; а отъ того дуба попоѣхавъ на дорогу, которая лежить изъ Гадяча въ Бобрикъ, межъ дубовъ два копца, а отъ тѣхъ копцовъ попоѣхавъ дубровою именного, на дубу двѣ грани, на лѣвой сторонѣ грань мыслете, а на правой сторонѣ польскіе въди²⁾.

Щоб докладно розмежувати та повизначувати кордони, треба було витратити багато часу та й викликало це чимало суперечок. Коли складали поляновську угоду, то сподівалися, що розмежування можна буде закінчити скоро, але воно затяглося надовго і продовжувалося до самого повстання Богдана Хмельницького. По декілька разів доводилося міняти межових суддів, що суперечки їхні тільки гальмували справу³⁾.

Гарячі суперечки викликало і розмежування од Москви майбутньої української території: волостей новгород-сіверських од комарицької волости, волостей чернігівських і новгород-сіверських од путівельських та рильських і встановлення кордону між польськими володіннями на Полтавщині та майбутньою Слобідською Україною. На цьому останньому пункті московці відступали Польщі 19 міст, що були буцім-то збудовані на землях путівельських (Варву, Журавку, Куренку, Многово, Чернухи, Сенчу, Снятин, Еропи, Хомутець, Лохвицю, Бодакву, Комищенку, Сорочинці, Лютенку, Глинськ, Артополот, Тесков, Ручинці з слободами, селами та присілками); собі-ж московці вимагали 7 міст, що їх теж, як вони були запевняли, збудовано на землях путівельських — Ромен, Жидке, Ведмеже, Липове, Красне, Гадяч та Сарське. Справу полагодили так, що поляки згодилися повернути Москві Трубчевськ з його волостями, а за це

¹⁾ Членія 1885 р., кн. II. Акти, относящіся къ Малороссії, стор. 1—2.

²⁾ Членія 1885 р., кн. II. Акти, относящіся къ Малороссії, стор. 8—9.

³⁾ Членія 1862 р., кн. IV. Переписка между Россіею и Польшею, стор. 88 і далі.

здобули всі сім міст, що за їх ішла суперечка. До московських путівельських земель одійшли також городища Недригайлівське, Городецьке, Кам'яне, Охтирське, Ольшанське та інші¹). Кордон приблизно пройшов у такому напрямку: вгору по р. Сухому Ромну до Дехановського та Недригайлівського городищ; річкою Терном до р. Бобрика; перейшовши через Бобрик та Сулу до Городецького городища, що залишалося за Москвою, до р. Псла; р. Пслом униз до Кам'яного городища, що залишалося за поляками; перейшовши Пслом по допливу його Олешниці до р. Ворскли; р. Ворсклою до Скельського городища, яке одійшло до Москви; коло Більського городища через р. Ворсклу до р. Мерла; перейшовши р. Мерл до р. Коломака; перейшовши його до р. Орчика, вверх по Орчику до Муравського шляху²).

Путівельські землі взагалі не мали певних натуральних кордонів з володіннями чернігівськими та новгородсіверськими. Через те тут ішли довгі суперечки і довго встановлювано кордон. Головні суперечки були з приводу приклевенських земель та села Крупця з його волостю. Тільки в середині 1640-х років пощастило встановити кордон на цих місцях. Він починається з вершин клевенських угору річкою Сопичем по краю Догбенського болота, тоді річкою Клевенню, допливом Сейма, на восьму П протязі до того місця, де впадає вона до Сейму. Правий бік Клевени належав Польщі, лівий Москві. Село Крупець, що лежало ліворуч од Клевени, одійшло, отже, до Москви³).

При розмежуванні новгородсіверських земель з комарицькою волостю суперечки викликало село Олешковичі з великою його волостю. Москві пощастило одтягати це село до комарицької волости⁴).

Таким чином, після довгих переговорів і суперечок, напередодні повстання Богдана Хмельницького, встановлено певний кордон, на підставі межових книг, котрі поскладали межові судді. Цей кордон відокремлював і Україну від Москви, після того, як до неї Україна приєдналася. Це була східня межа, де ще діяло українське право. Вона правила в XVII в. за основу при вирішенні різних прикордонних справ між Москвою та Україною, напр. при видачі селян-утікачів, конокрадів та інших злочинців.

В нових статтях Юрія Хмельницького року 1659 читаємо:

„В прошлыхъ во 162 (1654), и во 163 (1655), и во 164 (1656) годъхъ, и послѣ тѣхъ годовъ, изъ Брянского, изъ Карабевского, изъ Рыльского, изъ Путівельского уѣздовъ дворянъ и дѣтей боярскихъ люди и крестьяне многіе разбрѣжались въ Черкасскіе города, и въ Новгородокъ-Сѣверской, и въ Почен,

¹) Чтенія 1862 г., кн. IV. Переписка, стор. 131.

²) Д. И. Багалѣй, Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. М. 1887, стор. 155.

³) Чтенія 1862 г., кн. IV, стор. 106, 129—131.

⁴) Там-же, стор. 131.

и въ Стародубъ, и, изъ тѣхъ городовъ приходя къ помѣщиковъ своимъ и вотчинникомъ, всякия злости и разореніе нестерпимыя дѣлаютъ, и гетманъ бы и все войско запорожское тѣхъ воровъ бѣглецовъ вельти, сыскавъ отдать помѣщиковъ ихъ и вотчинникомъ, и впредь заказъ учинить крѣпкай: которые боярскіе люди и крестьяне учнуть бѣгать въ Черкасскіе города, и тѣхъ бы никто въ Черкасскіхъ городѣхъ не принималъ, чтобы въ томъ въ тѣхъ порубежныхъ городѣхъ ссоры, а служилымъ людямъ разоренія не было; а о которыхъ о бѣглыхъ о чyихъ людехъ или о крестьянехъ учнуть изъ городовъ воеводы писать, и тѣхъ бы отдавать назадъ; а еслы будеть кто приниматъ тѣхъ бѣглыхъ людей и крестьянъ, и тѣхъ карать смертью. Такоже будеть кто и въ войску запорожскомъ, учння надъ кѣмъ смертное убивство, или въ людяхъ какую смуту, или иное какое зло, прибѣжитъ въ государевы украинськіе города, а гетманъ и полковники учнуть объ нихъ писать къ воеводамъ, и тѣхъ бѣглецовъ, по тому жъ, сыскавая, отдавать въ войску запорожскому¹⁾).

Такі самі постанови, що свідчать про дійсність державного кордону, встановленого між Москвою та Україною за поляновським миром і після приєднання України до Москви, ми знаходимо і в статтях гетьманів Бруховецького²⁾, Многогрішного³⁾ до Мазепи включно⁴⁾.

Що-до західнього кордону України, то встановити його під час приєднання України до Москви важко, бо він намічався не шляхом правного розмежування, як на сході, а фактичного визнання влади гетьмана Богдана Хмельницького і зверхності Московської держави. Через те про західний кордон України, зараз після року 1654, ми маємо тільки неясні та суперечливі відомості.

Року 1660 московська держава, під час своєї боротьби з Польщею, запропонувала переговори про мир провадити в м. Борисові на літовській границі. Для участі в цих переговорах закликано і представників війська запорозького, що на їх призначено, з сторони війська, ніженського полковника Василя Золотаренка, товариша військового Федора Коробку та Констанція Матюту. Переговори не відбулися, бо польські комісари не приїхали. Але українські посли дістали відповідні інструкції що-до переговорів із приводу кордонів — „інформацію о рубежахъ, здавна належачихъ малороссійскихъ, подольскихъ, волинскихъ и іннихъ и о всякихъ дѣлахъ добрыхъ”⁵⁾. Інструкції дав гетьман Юрій Хмельницький, і вони відбивали на собі те, як уявляли справу західнього кордону діячі війська запорозького. На жаль, інструкції не збереглися, але приблизний зміст їх ми можемо вивести з прохання, що з ним удавсь до московського царя року 1660 гетьман із приводу кордонів. Гетьман Юрій Хмельницький писав таке:

¹⁾ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышемъ-Каменскимъ и изданные О. Бодянскимъ. Ч. I, стор. 112—113 § 16.

²⁾ Там-же, стор. 132.

³⁾ Там-же, стор. 223. ⁴⁾ Там-же, стор. 313.

⁵⁾ Памятники, изданные Кіевскою Коміссією для разбора древніхъ актовъ. Томъ III. Изданіе 2-е, стор. 420 № CXXIV.

....О границы украиной, поневажъ зъїнка была, теды и вашему царскому величеству слушне, ведлугъ Зборовскихъ статый учиненои, ознаймити умыслили, которую небожчикъ славной памяти панъ родичъ мой и все войско вашего царского величества запорожское, съ королемъ польскимъ и его сенаторами постановили. А починается тая Зборовская граница, окресленная отъ рѣки Горени и отъ мѣста Острога; теды Острог, Заславль, Гюща, — граничитъ отъ Волынья. Меджибожъ, Винница, Баръ, Зынковъ граничитъ отъ Подоля; Студеница, Могилевъ, Ямполь, Рацковъ — граничитъ отъ Воло ской земли. А седать менованные города надъ Случью, Гореню рѣками и Бугомъ. Горень упадаетъ въ Припяхъ, а Припяхъ впадаетъ у Дніпра, и не забираютъ Каменца Подольского, а нѣ Волыня, а нѣ Подоля" ¹⁾).

Обстоювати цей зборівський кордон мусили в Борисові і московські посли Микита Іванович Одоєвський з товаришами:

....А какъ у гетьмана у Богдана ж Хмельницкого договоръ быль съ польскимъ королемъ подъ Зборовымъ, и границу положили отъ Дніпра, мимо Баръ, на Винницу, отъ Винницы, поверхъ Паволочи, отъ Паволочи къ Полосью, къ Словечню, отъ Словечни къ Дніпру, отъ Дніпра до городовъ царского величества на Черніговъ, на Нѣжинъ" ²⁾).

Тут, у статтях, даних московським послам, зборівський кордон визначено не так докладно, як у проханні Юрія Хмельницького, але це не змінює справи. Ясно, що йому р. 1660 бажали надати правного значіння і закріпити шляхом міжнародного договору між Польщею та Москвою вкупі з Україною. Реальних наслідків од цього, як нам відомо, не було, але відгук того, що Богдан Хмельницький ще установив кордон по Случ, ми зустрічаємо на початку XVIII віку, а саме в договорі гетьмана Пилипа Орлика з військом запорозьким р. 1710:

....Малая Россія, отчизна наша, жбы въ своихъ границахъ, пактами отъ Речи Посполитой и отъ Государства Московскаго стверженыхъ, найбарзъ въ тимъ, которые по рѣку Случь, за гетманства славной памяти Богдана Хмельницкаго, отъ тоей Речи Посполитой Польской области гетманской и войску поступлены, въчине отданы и пактами обварованы, не была згвалчена и нарушенна" ³⁾).

Можна запитати: чи мав таке значіння кордон за Зборівською угодою, яке йому надавали в 1660 році і пізніше?

Зборівський трактат каже:

Пункт 2: „Шо-до числа війська, бажаючи вдоволити прошення своїх підданих і захотити їх до служби собі і Речі Посполитії, позволяє король І. мил. мати війська запорозького сорок тисяч, а спорядження реестру повіряє гетьманові війська свого запорозького, з тим, щоб до реестру вписувано козаків, вважаючи на достойність, — хто був до того здатний, в маєностях шляхетських, як і в маєностях королівських, з таким означенням міст: почавши від Дніпра з сєї сторони, в Димері, Горностайлі, Кростишові, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Винниці, Браславі, а з Браслава до Ямполя к Дністрові, і від Дністра до Дніпра. розуміється, мають прийматись до реестру козацького, а з другої сторони Дністра (Дніпра?) — в Острі, Чернігові, Ромні, Ніжині, аж до московської границі й Дніпра..

¹⁾ Бантышъ - Каменскій, Источники малороссійской исторії. Ч. I-я, стор. 124..

²⁾ А. Ю. З. Р., том V, стор. 15, № 9.

³⁾ Источники малорос. исторії. Ч. II, стор. 245—246.

А що-до дальших міст й. кор. мил. і шляхетських, по-за означенним в сих пунктах виміром, то в них не мають бути козаки, однака тому, хто хоче бути в козацтві і буде прийнятий до реєстру, вільно звідти вийти з усім майном на Україну без усякого панського гамовання. А се впорядкування реєстру гетьманом війська запорозького має бути відправлено що-найдальше до нового року — свята руського, таким порядком: гетьман війська запорозького має зладити поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво, за підписом руки своєї й печаткою військовою, а то для того, щоб ті, що в козацтві, зіставалися при вільностях козацьких, а всі інші аби підлягали замкам його кор. милості, а в маєтностях шляхетських — панам своїм*.

Пункт 6: „Коронне військо в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх не має мати”¹⁾.

Зборівську угоду затвердив сойм²⁾. Польський сойм взагалі дуже обережно ставивсь до порушення державних кордонів у правному розумінні. Одне це мусить навести на думку, що зборівський трактат не міг відокремлювати од польської держави козацької території, в державному її розумінні, і не утворював окремої козацької держави. Він, у межах польської держави, призначав тільки обмежену, хоч і чималу територію, де можна було записувати козаків у реєстр і де вони могли проживати та володіти своїм майном. І, поза межами цієї території, не заборонялося записуватися в козацтво, але для цього треба було перейти для мешкання на одведену козакам територію. Проживаючи ввесь час на своїй території, козаки користувалися правом самоврядування й свого суду. Тут Зборівський трактат не встановлював нового принципу, бо призначувано спеціальну територію для перебування козаків і раніш, і пізніш, напр., р. 1651 за Білоцерківським трактатом, складеним за умов, значно сприятливіших для Польщі, ніж трактат Зборівський.

„Дозволяємо і призначаємо, каже п. 1-й Білоцерківського трактату, скласти реєстрове військо в числі 20 т. Це військо гетьман і старшина повинні набрати та записати в реєстр, і воно повинно перебувати в одних тільки маєтках його кор. милості, що лежать у воєводстві київському, і трохи не торкаючись воєводства браславського та чернігівського...”³⁾.

У Білоцерківському трактаті територія для запису в козацтво і для перебування козаків була значно зменшена, порівнюючи до Зборівської угоди, але постанови обох трактатів мають той самий характер. В них визначається територію не якоїсь окремої козацької держави, а в межах польської держави, відокремлюється для набору і місця перебування козаків, строго обмежену територію, ширшу за Зборівським трактатом, вужчу за Білоцерків-

¹⁾ Собр. Гос. Гр. и Договоровъ, т. III, стор. 450. А. Ю. З. Р., т. III, стор. 415 та т. X, стор. 455. Ми наводимо Зборівську угоду в перекладі акад. М. С. Грушевського. Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). Історія України-Русі, том VIII, частина III. Видання друге, повторне, стор. 215.

²⁾ Vol. Ieg. Tom IV, стор. 130, § 13.

³⁾ Памятники, изданные Киевской Ком. для разбора древ. актовъ. Вид. 2-е, стор. 598—599. Собр. Гос. Гр. и Дог. т. III, стр. 462—464, № 143.

ським, що має ознаки адміністративного поділу, а не державного відокремлення. Поруч з козацьким самоврядуванням, ми маємо тут владу урядовців польської держави та панів¹⁾). Таким чином, придлена козакам територія, що до адміністрації та суду, окрім козаків, підлягала загальним польським установам і загальному поділові на воєводства, як ми це бачимо з Білоцерківського трактату. Це підкреслювали в своїх донесіннях про Зборівську угоду в Москву і путівельські воєводи:

„А мъшаномъ-де, государь, которые въ черкасскихъ городъхъ, быть подъ королевскимъ повелѣньемъ, а надъ ними быть урядникомъ отъ короля”²⁾.

Наведені постанови і їх розуміння приводять до висновку, що нема і не було ніяких правних підстав дивитися на кордон, встановлений для козаків за Зборівським трактатом, як на кордон державний. До того-ж він був і порушений пізнішим Білоцерківським трактатом, правда, незатвердженим у соймі і, через те, позбавленим правної сили, рівної Зборівському трактатові. Коли р. 1660 український та московський уряди мали на меті посилатися на зборівський кордон і обстоювати його, то, нам здається, це був дипломатичний хід для того, щоб добитися міжнародного визнання зборівського кордону, як державного. Що московський уряд не зовсім вірив в успіх цього, видно з того, що українським та московським послам у Борисові дано з приводу кордонів ще усну інструкцію, змісту якої ми, на жаль, не знаємо, але, треба думати, вона містила в собі можливі поступки.

Коли зборівський кордон не мав державно-правного значіння, то в історії українського народу він відіграв значну роль. Він окреслив, з невеликими змінами³⁾, ту територію, на якій складено р. 1649 козацький реєстр. Територія ця була поділена на полки. Полків було 16; із них 9 було на правому березі Дніпра, а саме: чигиринський, черкаський, канівський, корсунський, білоцерківський, гуманський, брацлавський, калницький та київський. Всі ці полки, як видно з досліду М. О. Максимовича, існували і в р. 1654 і перейшли під владу московської держави⁴⁾). Отже зборівський кордон фактично окреслив і ту територію, що піддалася Москві на правому березі Дніпра, можливо з деякими змінами, відповідно до реальних обставин⁵⁾). Але юридичного значіння цей кордон не мав. Перш за

¹⁾ Нагадаємо кінець 2-го пункта Зборівського трактату: „а то для того, щоб ті, що в козацтві, зіставалися при вільностях козацьких, а в сі и иші, аби підлягали замкам його кор. мил., а в маєтностях шляхетських — панам своїм”.

²⁾ А. Ю. З. Р., т. III, стор. 342, 343, 346.

³⁾ Овруцька сотня київського полку лежала за зборівським кордоном.

⁴⁾ Собрание сочинений М. А. Максимовича. Том I, стор. 669—707.

⁵⁾ Території окремих полків, порівнюючи з дореволюційним поділом України на губерні та повіти, див. у проф. Е. Е. Замысловського: „Объясненіе къ учебному атласу по русской истории” СПБ. 1887, стор. 67—71.

все його не визнавала Польща, як узагалі вона до 1667 року не визнавала факту приєднання України до Москви. Зборівського кордону не визнавав і сам Богдан Хмельницький:

„Въ прошломъ во 164 (1656) году писалъ къ великому государю, къ его царскому величеству, гетманъ Богданъ Хмельницкой, чтобы рубежъ княжества російского по Вислу рѣку быль ажъ до Венгерской границы”¹⁾.

У 1656—1657 роках, не задовго перед смертю Богдана Хмельницького, повстало тому питання про встановлення кордону між Польщею та Україною. В літопису Граб'янки знаходимо оповідання про те, що Богдан Хмельницький, з огляду на намір воювати з Польщею шведів, прусаків та мадярів, визнав за потрібне точно визначити український кордон, за згодою Польщі та Москви. Пізніше, каже Граб'янка, польські комісари Масковський та Кисель і визначили цей кордон.

„А еже послѣдні чрезъ Масковскаго и Киселя, сенаторовъ польскихъ, сице-вимъ чертежемъ есть означена; отъ устья Днѣстра до вершины Днѣстра, а отъ вершины Днѣстра до вершины Горини, отъ Горини до Припети и чрезъ Припеть до Быхова, отъ Быхова чрезъ Днѣпръ по надъ рѣкою Сожемъ до уѣзду Смоленскаго подъ Рославль: тако ж отъ Чернаго моря, отъ устья Днѣстра на Очаковъ до Лиману, даби Днѣпромъ и Днѣстромъ свободнѣй быль путь купцамъ малороссийскимъ въ море”²⁾.

Мабуть, із літопису Граб'янки відомості про встановлення кордону між Польщею та Україною в роках 1656—1657 перейшли і до інших джерел. Їх ми зустрічаємо в „Краткой лѣтописи Малыя Россіи“ Василя Рубана³⁾ і в „Краткомъ лѣтоизобразительномъ знаменитыхъ и памятнѣ достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніи“⁴⁾.

До відомостей цих ставився з довір'ям Бантиш-Каменський⁵⁾. Припускає факт встановлення кордону і Костомаров. Він вказує тільки на неясність кордонної лінії, що її визначив Граб'янка⁶⁾. Свою думку, що „границі між Польщею та Україною дійсно в той час були визначені“, Костомаров обґрутує посилками на тогочасні акти. Однаке, всі ці акти торкаються не часів Богдана Хмельницького, але початку гетьманування Виговського, коли він зав'язав перші зносини з поляками і до нього для переговорів був посланий

¹⁾ А. Ю. З. Р. Том V, стор. 15, № 9 „Статыи, данныя въ Посольскомъ Приказѣ нѣжинскому полковнику Василію Золотаренку“.

²⁾ Дѣйствія презъльной и отъ начала поляковъ кровавой небывалой браны Богдана Хмельницкого, гетмана запорожскаго съ поляки... трудомъ Григорія Грабянки собранная. Київъ, 1854, стор. 145.

³⁾ Стор. 515—2. У Рубана помилка: замість „Горини“ надруковано „Орели“.

⁴⁾ Южнорусскія лѣтописи, открытыя и изданныя Н. Бѣлозерскимъ. Томъ I. Київъ 1856. Стор. 69—70.

⁵⁾ Д. Н. Бантишъ-Каменскій, Исторія Малої Россіи. Видання Ф. А. Йогансона. Київъ, стор. 214.

⁶⁾ Собраніе сочиненій Н. И. Костомарова. Видання „Литературного фонда“ Кн. IV, стор. 631—632.

каштелян волинський Станислав-Казимір Біневський. Покійний історик помилувся. Акти мають на меті не кордони, що були встановлені за Богдана Хмельницького, а замирення, що було встановлено тимчасово поміж Польщею та Україною на самому початкові гетьманування Виговського¹). При цьому словесно була зазначена і демаркаційна лінія, за яку не могли переходити як українці, так і поляки. Такою лінією була річка Горинь. Лінія ця, однаке, не була випадкова: її намічено було ще за Зборівським трактатом, але через це вона не набувала собі характеру постійного юридичного кордону.

Отже, фактів, котрі підтверджували-б повідомлення Граб'янчичного літопису про те, наче-б проведено кордон за Богдана Хмельницького, бракує. Треба думати, що відомості про це помилкові. Тому цілком стає зрозумілим, чом польські історики про це нічого й не говорять²).

Та й узагалі важко припустити, щоб Богдан Хмельницький міг р. 1657 юридично встановити кордон з Польщею ще й тому, що як-раз тоді саме йшли переговори між Польщею та Москвою про визначення західнього кордону. Момент для Москви був сприятливий. За допомогою українського війська, Москва тоді мала великий успіх на Білорусі. Московські послані, князь Микита Іванович Одоєвський з товаришами, вимагали для московської держави мало не всю Білорусь, а також бажали на Україні значно поширити територію, порівнюючи з Зборівським трактатом; хотіли додати до неї Волинь та Поділля, так, щоб українська територія досягала річки Буга. Переговори ці не мали реальних наслідків. Вони, однаке, свідчать про те, що, за Богдана Хмельницького дійсно ставилося на порядок денний питання про означення кордону між Польщею та Україною-Москвою, але вирішено його не було.

„А какъ царского величества великие и полномочные послы, бояринъ князь Никита Ивановичъ Одоевской съ товарыщи, съѣзжались съ польскими комисарами въ прошлыхъ во 164 (1656 – 1657) и во 165 (1657 – 1658) годѣхъ, и о рубежахъ Малыи Россіи говорили: быти въ царского величества сторонѣ вѣчными времяны Бѣлые Россіи всѣмъ городомъ и уѣздомъ.... А что за великимъ государемъ Малая Рѹсь, и Волынь, и Подоль, и польскому королю въ ту Малую Рѹсь, и въ Волынь, и въ Подолье, где великаго государя войска Запорожскаго люди, въ города и въ уѣзы не вступаться вѣчными времяны. А быти той Малой Рѹсіи, и Волыни, и Подолю царского величества къ Московскому государству по рѣку Бугъ во вѣки. А къ корунѣ польской тѣхъ Малой Рѹсіи,

¹) Памятники, изданные Временною Комиссией для разбора древнихъ актовъ. Томъ III, отд. 3-й, стор. 135, 161, 168, 171, 172, 173. (Перше видання).

²) Костомаров (Сочиненія кн. IV, стор. 631) дає інше пояснення, що з їм не можна погодитися: „Польські історики не згадують про це, і цілком зрозуміло через що, деякі могли не знати про це, а Коховський, який один говорить про посольство за цих часів, не згадує про кордон, хочби й знав про нього, за звичаєм своїм зменшувати та ховати те, що безчестно його батьківщину, тим більш, що писав він уже після смерті Яна Казимира: він тим-би зменшив право Польщі на ці землі, що пізніш зробилися її добром”.

и Волини, и Подолья городовъ и уѣздовъ жилыхъ и пустыхъ гдѣ бывали города, за рѣкою Бугомъ не занимать и не засѣдать, и ратныхъ людей своего государства и наемныхъ въявь за рѣку Бугъ не посыпать¹⁾).

Ті-ж самі вимоги з приводу західного кордону, що й р. 1657, московські посли намагалися поставити польському урядові, як максимальні, і на з'їзді в Борисові р. 1660. Український уряд, гетьман Юрій Хмельницький і старшина, були скромніші. Вони завдовольнялися тільки зборівським кордоном. До переговорів діло не дійшло, і західний кордон України залишився не визначений аж до 1667 р. до Андрусівського договору.

За цей час багато дечого змінилося в політичній ситуації як Москви взагалі, так і України зокрема. Успіхи московської держави в Білорусі та Литві змінилися на поразки; король Ян Казимір пішов походом року 1663 на лівобережну Україну, але похід цей закінчився для поляків невдало; гетьман Бруховецький став у тісніший звязок з московською державою; гетьман Дорошенко передавсь на бік турків. Все це відбилося на стосунках Москви та Польщі і поглишило можливість почати між ними дипломатичні переговори про мир та встановлення певного кордону. Раніше спроби таких переговорів, як ми бачили, не мали жадних наслідків, поки обидві держави сподівалися на свої воєнні успіхи. Того ж питання про встановлення кордону між ними затягалося. Для України політична ситуація другої половини 1660-х років була несприятлива, після того як Бруховецький побував у Москві і зробив там великі поступки на користь московської держави і на шкоду українському народові. Раніше, коли гадали почати 1660 року переговори про кордон у Борисові, то мали взяти участь у вирішенні справи про свою батьківщину її українські уповноважені. Тепер про це не було мови, і долю України вирішала сама Москва, без усякої участі представників її України, а на Україні довго і не знали умов андрусівського замирення²⁾.

Андрусівський договір зветься так за назвою присліка Андруса, над річкою Городнею, між Смоленським та Мстиславським повітами³⁾. Він остаточно був складений 16 січня (ст. ст.) року 1667 після довгих переговорів і 31-го з'їзду послів московських та польських⁴⁾. Це не був вічний мир, а тільки замирення на 13½ літ, починаючи з 25 грудня (ст. ст.) року 1667 до 25 червня року 1680. Договір, отже, мав тимчасовий характер, але, як це нерідко бувало в історії, він надовго набув постійного значення. Що-до західного кордону України, то Андрусівський договір визначив його тільки

¹⁾ А. Ю. и З. Р. Том V, стор. 15 — 16 № 9.

²⁾ А. Ю. и З. Р. Том IX, стор. 604, № 127.

³⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, вид. „Обществ. Пользы”, кн. III, стор. 173.

⁴⁾ П. С. Зак. № 398 вступ. Про хід переговорів в Андрусові див. у Солов'йова: „Історія Россії”, кн. III, стор. 173—184. Також у В. С. Іконникові: „Близький бояринъ Аф. Лавр. Ордынь-Нащокінъ” в „Рус. Стар.” жовтень року 1883, стор. 42—50.

як кордон Лівобережної України, бо Правобережна Україна, яка теж приєдналася р. 1654 до Москви, була тепер одірвана надовго від Лівобережної і повернулася знову під владу Польщі.

Текст андрусівського замирення складається з 34 пунктів¹⁾. Із них п'ять безпосередньо стосуються до території і кордонів України, а саме пункти 3, 4, 5, 7 та 14.

До Москви переходить Смоленськ з низкою інших міст, а також „со всею Съверскою землею“.

... Гдѣ есть Съверскіе города, около Чернигова, всѣ города и земли, какими ни есть прозвищами и урочищами названные, оставаться имъютъ всѣ на сторонѣ его царскаго величества. А въ сторонѣ его королевскаго величества отъ Днѣпра, что подъ Киевомъ, и чрезъ весь тотъ край до Путівльскаго рубежа никакого города, и ни мѣста, и ни волости во владѣніи, въ нынѣшнія перемирия лѣта, отъ нынѣшняго времени и дня, належати не будетъ, не переходя, однако-жь рубежъ воеводствъ полотскаго, витебскаго и мстиславскаго, тако-жъ и повѣтовъ оршанскаго, мозырскаго, рѣчицкаго и браславскаго, тако-жъ лифляндскаго рубежа, такъ, какъ въ себѣ тѣ рубежи, и въ давномъ своемъ очертаніи до войны имѣли».

У наведеному уривку із третього пункта андрусівського договору мова мовиться тільки про сіверські та чернігівські міста та землі, себ-то про ту частину Лівобережної України, яка одійшла до Польщі за поляновським миром. На це досі якось не звертали уваги. Про південну частину території Лівобережної України, майбутню Полтавщину, в договорі не згадується. Але ця неясність та замовчання, можна думати, були не випадкові. Взагалі в Андрусівському договорі багато неясного, бо він містив у собі питання остаточно невирішенні і відкладені до майбутніх переговорів про вічний мир. Можливо, що й питання про Полтавщину належало до таких. Але дійсність і хід подій після Андрусівського договору вирішили це питання так, що фактично вся Лівобережна Україна залишилася під Московською державою. Зате Правобережну Україну повернуто під владу Польщі, за винятком міста Київа, що залишався під московською державою до мирових переговорів, які мали початися через два роки, року 1669. Щоб завдоволити господарство київських монастирів та приватних осіб, до Київа прилучали землю в окрузі не більш од однієї милі. Встановити кордон коло Київа, а також на півночі Чернігівщини та Сіверщини, де він ішов не річками, а по сухопуттю, мусили межові судді та комісари. З огляду на тимчасовий характер андрусівського замирення, і територія України, що була поділена між Польщею та Москвою, розумілася в тимчасовому володінні. Тому заборонялося там будувати нові міста, аж поки буде складено вічний мир. Заборонялося також кожній із держав переманювати козаків з територій, про які умовлялися.

¹⁾ П. С. Зак. № 398.

Таким чином, після Андрусівського договору і почасти на підставі його було встановлено, правда, поки-що тимчасово, територію Лівобережної України, а також і західний кордон поміж Польщею та Московською державою, залічуючи до неї й Лівобережну Україну. Польща вперше після року 1654 юридично визнала факт приєднання України до Москви, причому визнання це мало компромісовий характер. Про Полтавщину в Андрусівському договорі нічого не говорилося.

Москва дорого заплатила за це визнання. Вона поступилася Польщі Правобережною Україною, залишивши за собою тимчасово тільки Київ і його сколицю. Після цього кордоном на заході поміж Польщею та Москвою стає Дніпро од порогів до нижньої течії річки Сожа, Дніпрового доплива. Тільки коло Київа кордон переходить на правий берег Дніпра, щоб примежувати до Лівобережжя київську околицю. На півночі України, почавши од нижньої течії річки Сожа, кордон, на підставі Андрусівського договору, визначався границями річицького повіту та почасти мстиславського воеводства Великого Князівства Литовського. Через те він переходить на схід за Сож і йшов дуже ламаною лінією до східного кордону України, що його встановили межові судді та комісари за поляновським миром.

Андрусівський договір року 1667 намітив, з трьох сторін, окреслення української території. В натурі ж визначити цей кордон мали на підставі 13 пункта договору прикордонні судді та комісари. Але справа ця затяглась і викликала непорозуміння. В році 1671 гетьман Дем'ян Многогрішний скаржився на те, що через річку Сож переходят з-за кордону люди і селяться на українських землях, і він не знає, що з ними робити. Гетьман прохав, щоб „великій гондарь пожаловалъ его, гетмана, вельъ учинить границу, по ко-торое мѣсто ему Малою Россіею владѣть, потому что ему невѣдомо, какъ о томъ въ Андрусовскихъ договорѣхъ написано“¹). На це цар бідповів грамотою, прислав гетьманові виписку з Андрусівського договору з визначенням границі і велів цим договором користуватися, коли траплятимуться пограничні непорозуміння²). Але це мало по-сунуло вперед справу. Коли підтверджували Андрусівський договір р. 1672, стаття 19, посилаючись на статтю 13 початкового договору, свідчила, що прикордонні судді ще й не думали починати своєї справи³). Не було закінчено розмежування ще й в 1686 році, як це видно з статті 16 трактату про вічний мир між Польщею та Москвою⁴). Можна думати, що така млявість у цьому ділі викликана була тим, що Андрусівський договір був тільки тимчасовий. Після 13½ років він міг бути змінений. Тому до нього і не ставилися з повним до-

¹) А. Ю. и З. Р., том IX, стор. 604.

²) А. Ю. и З. Р., том IX, стор. 601 — 603.

³) П. С. Зак. № 513.

⁴) П. С. Зак. № 1186.

вір'ям. Його підтверджували декілька разів: 7 (17) березня р. 1670¹⁾, березня 30 (квітня 9) року 1672²⁾ та серпня 3 (13) року 1678³⁾. В головних частинах його, що до України, він залишався без змін. Київ з околицею весь час був у межах України I, разом з нею, належав до московської держави, хоч з початку його їй передавали тільки на два роки, бо сподівалися, що через два роки буде вічний мир. В початку 1680-х років київська околиця була вже обмежована. До неї входили Васильків, Трипілля, Стайки, але всі вони в той час були зруйновані⁴⁾.

Південний кордон України не був зазначений в Андрусівському договорі, бо на півдні Україна не межувала з Польщею. В XVII в. тут взагалі ніколи не встановлювалося державного кордону, бо залюднені частини миргородського та полтавського полків непомітно переходили в дикий степ, де хазяйнували запорожці. Між володіннями запорожців та українців з полків не було постійного кордону, або він визначався тимчасово, на підставі фактичного володіння. Степ був широкий, вільний; землі було всім досить.

Андрусівський договір згадує про запорожців через те, що вони мусіли залишатися під владою обох держав, Польщі та Москви, і обороняти їх од нападу басурманів. Цею постановою договору Запорожжя право відокремлювалося од Лівобережної України і утворювало з себе наче-б осібну державу, що ставилася під протекторат Польщі та Москви разом. Запорожці мусіли перебувати „въ послушаніи, подъ обороною и высокою рукою обоихъ государей”⁵⁾. Кордонів, однаке, андрусівський договір для Запорожжя не визначав, та це фактично й не можна було зробити, бо вони взагалі були неясні. Тому вони не визначені ані в 1672 році в бучацькому договорі, ані в 1699 році в карловицькому, коли встановлювалися між Польщею та Туреччиною умови володіння південною частиною Правобережжя та Поділля⁶⁾. Не були визначені запорозькі кордони і в бахчисарайському договорі, складеному 1681 року між Кримом та Туреччиною з одного боку, Москвою з другого на 20 літ⁷⁾.

Бахчисарайський договір 1681 року, ратифікований двічі, в 1682 р. в Адріянополі та в Костянтинополі, має на меті не південну границю Лівобережної України або Запорожжя, а західній їх кордон.

... „Между нами быти рубежомъ Днѣпру, а съ сей стороны Днѣпра земля останется подъ владѣтельствомъ нашего Самодержавія (себ-то турецкого султана), кромъ Кіева, и прежнихъ принадлежащихъ къ Кіеву, Василькова, Триполья, Стайки, городковъ, и иныхъ городковъ, какъ

¹⁾ П. С. Зак. № 465. ²⁾ П. С. Зак. № 513. ³⁾ П. С. Зак. № 730. ⁴⁾ П. С. Зак. № 854. ⁵⁾ П. С. Зак. № 398 п. 3.

⁶⁾ Д. И. Эварницкий-Яворницкий, Вольности запорожскихъ козаковъ. Историко-географический очеркъ. СПБ. 1890, стор. 7. А. А. Русовъ, Русские тракты въ концѣ XVII и началѣ XVIII вѣковъ. Киевъ 1876, стор. 59 – 60.

⁷⁾ П. С. Зак. №№ 854, 916 та 1098.

прежде къ Кіеву належали; быть Кіеву по прежнему рубежу. Подданимы Вашего (себ-то царя московського) владынія оть Кієва даже до Запорожья, по обымъ сторонамъ рѣки Днѣпра, городовъ не строить; и съ той-же стороны Днѣпра промышленниковъ, для своей потребы, дровъ брать приходящихъ, послѣ постановленія мира, никому не имать; а на той сторонѣ Днѣпра подданные московского царя живущие, на сю сторону, для промыслу, пасъки чинить и для рыбныхъ ловли и для стѣнаго покосу и для взяття соли ходить имъютъ, и по прежнему, платить имъ пошлину; и послѣ того мирного постановленія, тѣмъ промышленникамъ, пошлины заплатя, противъ мирного договору, никто-бы помышленія не чинить и не отказываль".

Бахчисарайський договір нічого нового не вносив у справу окреслення території України. Він тільки перший надавав кордонові, встановленому за Андрушівським договором, міжнародного значення, бо перший визнав його і скористувався із нього для дипломатичних досягнень. Бахчисарайський договір визнав за кордон України Дніпро і признав право Москви на володіння Київом та його округою з містами Васильковим, Трипіллям та Стайками. Таким чином, за Бахчисарайським договором, те, що мало тимчасовий характер, як от володіння Київом, визнавалося за довговічне, бо договір мав силу на 20 років. Договір вимагав залишити придніпрянську смугу од Києва до Запорожжя пустою. Він забороняв відновляти поселення, дозволяв, однаке, українським промисловцям їздити для промислів на правий берег, платячи за це відповідне мито¹⁾.

Останнім словом в окресленні західнього кордону України був трактат 26 квітня (6 травня) року 1686 про вічний мир, що його склали в Москві повноважні польські посли з російськими боярами²⁾. Поляки цей трактат звуть іноді Гримультовським, за іменем сенатора Гримультовського, що стояв був на чолі польського посольства.

Трактат складається з 33 параграфів. Із них §§ 3, 4, 5, 7 і 17 стосуються до визначення території України.

В основі трактувати року 1686 лежить Андрушівський договір. Його постанови зформулювано грунтовніше та докладніше.

Польща остаточно визнала приєднання Лівобережної України до Москви і зреклася прав на неї:

...А его королевскому величеству оть Днѣпра черезъ тотъ весь помянутой Малороссійской край никакого города, ни мѣста, ни волости, даже до Путівльскаго рубежа, во владѣніи и въ держаніи, оть нынѣшняго времени и дня вѣчного миръ, не имѣть належати вѣчно и имѣти не будетъ".

¹⁾ П. С. Зак. № 916 стор. 391—393. В. Антоновичъ. Посадяння времена казачества на правой сторонѣ Днѣпра (Передмова до 2-го тому III части Архива Юго-Западной Россіи, виданного Кіевскою Коміссією для разбора древнихъ актовъ), стор. 21.

²⁾ П. С. Зак. № 1186. Села по р. Сожу, що раніше належали Речі Посполитії, а потім були прилучені до стародубського та чернігівського полків, були повернені Польщі ще до трактувати 26 квітня року 1686, на підставі "Запису" того-ж-таки року 25 березня. П. С. Зак. № 1183.

„Малороссійской край“ визначавсь у трактаті не точною обмеженою територією, а тільки в загальних рисах, на підставі попереднього володіння Москви, значить, у границях поляновського та андрусівського договорів.

....Где суть Ставрские города, Чернигову, Стародубу, Новогородку-Сіверскому, Почепу и иными, также и всей Малой Россіи сея стороны Днѣпра, городом Нѣжину, Переяславлю, Батурину, Полтавъ, Переяловичъ и всѣмъ, того Малороссійского краю, городамъ, землямъ и мѣстамъ, какими ни есть прозвиши и урочиши названные, со всѣми своими уѣздами, селами и деревнями и въ нихъ живущими всяких чинов людьми и принадлежностями, какъ они по се время по перемирному договору въ сторонѣ ихъ царскаго величества обрѣтались, так и нынѣ оставаться имѣютъ на вѣчныя времена”.

Порівнюючи цю постанову трактата року 1686 з відповідними постановами андрусівського договору, бачимо, що в трактаті мова мовиться не тільки про Сіверські міста та Чернігів, як в андрусівському договорі, але й про Ніжинь, Батурин, Переяслав, Полтаву, Переяловочну, себ-то значить, дійсно, про всю Лівобережну Україну. Це ще докладніше можна бачити з царського указу 26 квітня року 1686, що після мирного договору, нагороджував різних московських служилих людей за участь у польській війні. Тут перелічено цілу низку міст, починаючи од північних Стародуба, Новгорода-Сіверського та Почепа і кінчаючи тими, що належали до південних полків — полтавського, миргородського та лубенського¹⁾. Перелік цей свідчить, що за трактатом 1686 року, справді, вся лівобережна Україна і юридично, і фактично, була приєднана, в міжнародному розумінні, остаточно до Москви.

На підставі вищезгаданого переліку, можна не тільки уявити собі фактичну територію Лівобережної України після 1686 року, але й приблизно накреслити південну межу її. Це була річка Орель, доплив Дніпра, хоч р. 1686 вона ще не була заселена. В указі 1686 року згадуються ще тільки міста по Ворсклі — Санжаров, Кобиляк, Білики, Соколка, Переяловочна. Згадується також і Орель.

За трактатом року 1686, Київ на вічність приєднувався до московської держави і, як і раніш, увіходив у склад української території. В договорі року 1686 точно визначено й межі тієї території, що приєднувалася до Москви разом із Київом. Окремі комісари мали точно визначити її знаками та копцями:

....Вверхъ Кіева берегъ Днѣпра, почавъ отъ устья рѣки Ирпени, которая въ Днѣпъ впадаетъ, внизъ Днѣпромъ, съ городками, съ Трипольемъ и Стайками, также Днѣпромъ внизъ миля, а оттуда от Днѣпра почавъ, прямымъ чрезъ поля путемъ, по пяти миля въ ширину, а отъ того мѣста, также ведучи полемъ прямо до рѣки Стугны, имѣть въ сторонѣ во владѣннѣ и въ державѣ ихъ царскаго вел. оставатись. А около Кіева всѣ земли, которые суть между рѣчками Ирпенемъ и Стугною, или Стульмою, даже по Васильковъ, и тому мѣстечку Василькову

¹⁾ П. С. Зак. № 1187. Собрание Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ. Томъ IV, стор. 505, № 174. Акты А. Э. Томъ IV, стор. 428—433 № 290.

и отъ него вверхъ, отъ берега рѣки Стугны въ поле, какъ Васильковъ стонть, на полмили выше, и оттуда полемъ прямо къ берегу Ирпени черта ведена быть имѣть. И что тою чертою въ ширину межъ Стугною и Ирпенемъ рѣками, то все имѣть въ сторону ихъ царскаго величества належать вѣчно".

Трактат року 1686 вносив значні зміни і в становище Запорожжя, порівнюючи з андрушівським договором. На підставі цього останнього, як ми знаємо, Запорожжя являло собою відокремлену політичну одиницю, що була під протекторатом двох держав, Москви та Польщі. Тепер, р. 1686 Польща одмовилася од своїх прав, і Запорожжя перейшло цілком під владу Москви „зо всіма при них будучими стародавніми вольностями та місцями, де запорожці здавна мали есяке задоволення як в лісах, так в звіриних та рибних ловах і соляних промислах". Було накреслено в трактаті року 1686 і північно-західний кордон запорозьких вольностей, що відокремлював їх од Польщі, а саме:

„Отъ Сѣчи вверхъ Днѣпра, по устью рѣки Тясминна, которая впадаетъ въ Днѣпра... Отъ устья рѣки Тясминна рубежъ имѣть быть вверхъ въ полѣ прямою чертою ведень. Чигирина не займая, къ лѣсу, которой называется Черной"...

Вище од устя Тясминна до Стайок західний кордон України йшов Дніпром, але смуга землі на правому березі його, з приводу володіння якою угоди між Польщею та Москвою не складено, мала тимчасово залишатися „пустою" на всьому протязі од Стайок до устя Тясминна, як вона і лежала пустою за бахчисарайським договором року 1681¹).

Цікаво звернути увагу й на те, що трактат року 1686, передаючи остаточно Запорожжя Москві, окреслив тільки північно-західну межу його вільностей до річки Тясминна та Чорного лісу. Указ 26 квітня року 1686 говорить і про південний кордон їх, який він доводить до Чорного моря. Фактично-ж це не могло відповісти дійсності, бо на березі моря хазяйнували не тільки запорожці, але й татари-кримчаки. Між запорожцями та татарами тут фактично, а ще більше юридично, ніколи не існувало кордону²).

На підставі пункта 17 трактату року 1686, остаточно кордон між Польщею та Москвою-Україною, по сухопуттю, повинні були визначити певними знаками межові судді та комісари. Це треба було зробити в околиці Київа та в західно-північній частині чернігівського та стародубського полків, де вони межували з землями Польщі та Великого Князівства Литовського. Після цього західний кордон України й державний кордон московської держави на заході для XVII століття можна вважати за визначений не тільки юридично, але й фактично.

¹) В. Б. Антоновичъ, Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра. Стор. 21—22.

²) Д. И. Эварницкій-Яворницкій, Вольности запорожскихъ козаковъ. Стор. 7—8.

Так історично було встановлено територію України після року 1654. Але після 1686 року це була територія Лівобережної тільки України, бо Правобережну Україну, що також у році 1654 приєдналася до Москви, в році 1686 було повернуто до Польщі, і там вже вона зіллялася з загальною територією Речі Посполитої, не бувши юридично відокремлена од неї, як політичне ціле.

В андрусівському договорі ми не зустрічаємо ще офіційної назви для території Лівобережної України. В трактаті року 1686 ми її знаходимо. Там для неї вживается назва „Малоросійскій край“, „Малая Россія“:

В пункті 3-м: „также и всей Малой Россіи и сея стороны городомъ... и всъмъ того Малоросійскаго края городамъ и землямъ и мѣстамъ... оставаться въ сторонѣ ихъ царскаго величества на вѣчныя времена; а его королевскому величеству отъ Днѣпра черезъ тотъ весь помянутой Малоросійской край ни какого города... не имѣть належности“.

В пункті 4-м: „великий государь, его королевское величество, и Речь Посполитая Малоросійского краю... жителей... отъ подданства своего и отъ присяги освобождаютъ и отпускаютъ“.

В пункті 5-м: „А еслі... Малоросійскихъ городовъ (ихъ царскаго величества подданные)... учинятся своевольны и не послушны... королемъ польскимъ и великимъ княземъ литовскимъ и Речи Посполитыя тѣхъ своевольныхъ въ подданство свое и подъ оборону не принимать“...

З огляду на те, що, за трактатом року 1686, Правобережна Україна остаточно відокремилася од Лівобережної, можна вважати цю дату і цей трактат за початок офіційної назви „Малая Россія“ для Лівобережної України. Через трактат року 1686 це вживання набуло значіння не тільки хатнього, московського, але й міжнароднього.

Що-до юридичного характеру території Лівобережної України, то вона не була тільки одною з одиниць адміністративного поділу московської держави, в інтересах управління, але мала риси державної території. Перш за все вона була визначена і окреслена шляхом міжнародних трактатів, поляновського та трактату року 1686. Визнаючи підданство московським царям та їх зверхню владу, „народ малоросійський“, перебуваючи на цій території, користувався окремими правами та привileями, що він набув і що було визнано за ним на підставі угоди. Ці права та привилеї належали тільки тим, хто постійно перебував на території, виконував обов'язки на користь Лівобережної України або служив у війську запорозькому, себ-то серед того козацького війська, що набиралося на українській території. Лівобережна Україна мала свій уряд, причому гетьманові з старшиною належала адміністративно-законодавча влада на протязі всієї території, яку було поділено на десять полків. Народ, що жив на території Лівобережної України мав свій суд, свої закони (Литовський Статут та книги магдебурзького права), які набули сили тільки на його території. Закони московської держави в XVII віці не поширювалися на українську територію і сили на ній не

мали. Отже це була відокремлена, в державному розумінні, територія, що підлягала самостійній владі, над якою ще не було значної переваги влади центральної. В XVIII столітті ми бачимо вже іншу картину.

Територія України, як її окреслили поляновський договір та трактат 1686 року, довго була без змін у своїх границях. Тільки в XVIII столітті, настали тимчасові зміни. Київ був вилучений з-під гетьманської влади. За гетьмана Розумовського року 1762 року, правда, був знову повернений, але на короткий час, до року 1764¹⁾) і тільки 20 жовтня року 1775 Київ був знову приєднаний до Малоросії²⁾). Ще більші зміни сталися на півдні української території. Як утворювано Новоросійську губернію за Катерини II, указом 22 березня року 1764, були одрізані від України і приєднані до нової губернії дві сотні миргородського полку та тринадцять сотень полтавського полку. Року 1775 20 жовтня від України було ще одрізано і приєднано до Новоросійської губернії — дві сотні миргородського полку (Потоки та Омелник) та останні п'ять сотень полтавського полку. Таким чином, було одрізано частину миргородського полку та весь полтавський полк³⁾.

Так було перед царюванням Павла I. 30 листопада року 1796 видано указа про відновлення в Малоросії попереднього правління та судочинства, згідно з її правами та звичаями⁴⁾), було знищено намісництва, утворено одну губернію Чернігівську, до якої прилучено всю Полтавщину і ті сотні миргородського та полтавського полків, що колись одійшли до Новоросійської губернії. Київ з його околицею був відокремлений від території Лівобережної України і увійшов у склад окремої губернії київської, що на правому березі Дніпра складалася з 12 повітів⁵⁾). Чернігівська губернія була названа Малоросійською. Це була величезна губернія, що містила в собі мало не всю територію Лівобережної України, без Києва і складалася з 20 повітів⁶⁾). Це вже одно викликало потребу в її поділі. Указом 27 лютого року 1802 її, дійсно, було поділено на дві губернії Чернігівську та Полтавську⁷⁾). В указі 27 квітня року 1803, між іншим, говорилося:

¹⁾ Афанасій Шафонскій, Черніговского намісничества топографическое описание. Издание М. Судіченко. Київъ 1851, стор. 103 — 104. — В. С. Иконниковъ. Киевъ въ 1654 — 1855. Исторический очеркъ (Відбитокъ з „Киевской Старины“) Київъ 1904, стор. 34 — 35.

²⁾ П. С. Зак. 14, 381.

³⁾ Шафонскій, Черніговского намісничества топографическое описание, стор. 98 — 99, 104 §§ 39, 44. Ф. Д. Николайчикъ. Городъ Кременчукъ. Исторический очеркъ. СПБ. 1891, стор. 60 — 62. П. С. Зак. №№ 12, 236; 12, 339; 14, 380.

⁴⁾ П. С. Зак. № 17, 597.

⁵⁾ П. С. Зак. № 18, 117.

⁶⁾ П. С. Зак. № 18, 117. Списки населенныхъ мѣстъ Россійской Имперіи. XXXIII. Полтавская губернія СПБ. 1862, стор. XVIII.

⁷⁾ П. С. Зак. № 20, 162.

„границю полтавської губерні од Катеринославської положить по річці Орелі, приєднавши до першої всю площину, що лежить між річками Берестовою та Ореллю, щоб тим відновити давні кордони Малоросії, з'єднати і цю споконвіку належну до неї частину під єдине управління і права, якими інші обивателі її користуються, і, разом із тим, дати земській поліції більш зручності та об'єднаності в її діяннях¹⁾“).

Отож, хоч територія Лівобережної України була поділена на дві окремі губерні, вона все-ж-таки не втрачала своєї єдності, бо мала своє право — магдебурзьке для міст, та Литовський Статут — для решти громадян. Це був той цемент, що звязував губерні в одну територію. Скасування року 1831 магдебурзького права²⁾, а 1842 року і Литовського Статута³⁾ не відбилося на цільності території Малоросії, як вона була окреслена на лівому березі Дніпра в XVII віці, бо деякі постанови Литовського Статута залишилися в X томі „Свода Законовъ“ до самої революції року 1917. Тільки після того, як жовтнева революція скасувала всі давні закони, право, як цемент, що звязував в єдине ціле територію Лівобережної України, перестало існувати. Висунутий був для території України новий принцип національної більшості і давню історичну територію було порушено. Чотири північних повіти чернігівської губерні⁴⁾, де більшість людності не належала до української народності, було одірвано од старої історичної території Лівобережної України. Вона-ж знову з'єдналася з територією Правобережної України, і кордон об'єднаної території був проведений вже на зовсім нових підставах. Він не відповідав старим назвам. Для нової території потрібна була і нова назва. Силу і офіційне визнання набула назва України, як симбол об'єднання території українського народу, в її державному розумінні.

Січень року 1927.

¹⁾ Ф. Д. Николайчикъ, Городъ Кременчукъ. Стор. 66, примітка.

²⁾ Друге П. С. Зак. 4319.

³⁾ Академик Н. П. Василенко, Як скасовано Литовського Статута в „Записках Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук“. Томи II—III.

⁴⁾ Новозибковський, Стародубський, Мглинський та Суразький.